

Forray R. Katalin¹ – Kozma Tamás²¹ Romológia Tanszék, Pécsi Tudományegyetem² CHERD, Debreceni Egyetem

Közösségi tanulás és társadalmi átalakulás

Két alföldi „tanuló város” példája

A vonatkozó irodalom (Longworth, 1999, 2006; Glaeser, 1999; Carillo, 2012 stb.) szerint a „tanuló régió, tanuló város, tanuló közösség” az élethosszig tanulás új megjelenési formája. Glaeser (1999) úgy érvel, hogy „az egyének egymással interakcióban szereznek készségeket, és a sűrűn lakott városi környezet fölgyorsítja ezeket az interakciókat”. Jelen tanulmány szerzői a „tanulást” tágabb értelemben használják: tanuló közösségek azok, amelyek a társadalmi-gazdasági kihívásokra innovatív válaszokat tudnak adni. A szerzők a „tanuló városok” új értelmezését alakítják ki, amely szerint az ilyen városok (a) szembenéznek a társadalmi-gazdasági kihívással, (b) innovatív válaszokat tudnak adni rájuk, és (c) kialakítják az erről szóló narratívát, amelyet tovább is adnak közösségük nemzedékeinek. A szerzők két magyarországi kisváros párhuzamos példáján illusztrálják, mennyire alkalmazható a „tanuló városnak” ez az általuk kialakított új értelmezése. Mindkét városnak szembe kellett néznie az 1989/90-es rendszerváltozással. De csak egyikük bizonyult „tanuló városnak”, amennyiben sikeres és innovatív válaszokat tudott adni a politikai rendszerváltozás társadalmi-gazdasági kihívásaira.

Tanulmányunk a tanuló városról és a közösségi tanulásról szól. Ezek a kifejezések jól ismertek a nemzetközi szakirodalomban, itthon azonban még csak most ismerkedünk velük. Ebben a tanulmányban megpróbáljuk a segítségükkel mindazt értelmezni, amit eddigi városkutatásaink kapcsán találtunk – különösen is azokban az alföldi kisvárosokban, amelyek sorsát, életét évtizedek óta személyesen is végigkísértük. Előbb tisztázzuk, mit ért a nemzetközi szakirodalom „tanuló városon”, és a többféle lehetséges értelmezés alapján mit értünk „tanuló városon” mi. Majd ebbe a keretbe behelyezzük a városfejlődés és városfejlesztés tapasztalatait, különösen a városok sorsát a politikai fordulat (1989/90) óta. Végül – összegezve a városfejlődés „tanulási interpretációját” – e városok sorsát megkíséreljük összekötni a közösségi tanulással.

A tanuló régiótól a tanuló városig

A „tanuló régió”

Az 1990-es évek felnőttoktatási irodalmának egyik sikeres ága a „tanuló régió” nevet használta (irodalmát részletesen lásd: *Kozma*, 2010, 2012; *Kozma, Teperics, Tózsér és Erdei*, 2012). Ez a „fedőnév” – bár némi szarkazmussal alkalmazzuk itt – arra mindenestre alkalmas volt, hogy az urbanizálódás legkülönbözőbb jelenségeit összekapcsolja az LLL (‘lifelong learning’, élethosszig tanulás) gyors terjedésével. A kezdeti irodalomban még nem is volt teljesen világos, merre billen a mérleg: újabb regionális fejlesztéspolitikát javasolnak-e a kutatók és a szakértők, vagy pedig az oktatás kutatásának újabb, még erőteljesebb kitágulásáról van-e szó. A magyar nyelvű szakirodalomban mindketőre találtunk éppen elég példát. A regionális fejlesztéspolitikát elemzők – különösen az ország északnyugati csücskének fejlődését mutatva be és elemezve – abban az időben mind gyakrabban nyúltak nem gazdasági természetű motívumokhoz és magyarázatokhoz: elsősorban a kreativitáshoz, másodsorban az úgynevezett szervezeti tanuláshoz (*Rechnitzer, Csizmadia és Grosz*, 2005; *Rechnitzer*, 2007). Ezzel a vonatkozó elemzések közel kerültek a „tanuló régió” irodalom egy jellegzetes változatához, amely az innováció és a kreativitás terjedésével értelmezte a felgyorsult urbanizációs folyamatokat. Az 1990-es évek közepének irányadó szakértője, Richard Florida (1995) éppen az innováció területi megszerveződésében és egy ehhez hozzásegítő stratégiában kereste a depresszív térségek felélesztésének lehetőségét, egy új fejlesztéspolitika kialakítását.

Azóta is ez a tanuló régiókkal kapcsolatos irodalom egyik fő iránya. Akik ebben az irányban haladtak tovább, olyan nagyvárosok körül növekvő urbanizációs térségeket kerestek, írtak le és elemeztek, amelyek kiemelkednek a környezetükből azáltal, hogy mind a térben, mind a helyi társadalomban egyre közelebb hozzák egymáshoz a már meglévő tudásokat, intézményesítve azokat (egyetemek, kutatóközpontok), valamint ezeknek a tudásoknak az áramoltatását a termelésbe és szolgáltatásokba (tudásintenzív iparok), illetve a tudások továbbadását, megújítását, legfőképpen azonban az új fölfedezéseket (legyenek bár vadonatújak vagy csak alkalmazásfejlesztések – természetesen az utóbbiakból van több).

A „tanulás” kifejezés ebben az irodalomban tulajdonképpen a korábbi K+F helyén áll. Azt, amit már az 1960-as évektől kutatás és fejlesztés – később kutatás, fejlesztés és képzés vagy kutatás, fejlesztés és információáramlás – néven soroltak be, az 1990-es évekre a „tanuló” (‘learning’) kifejezésben summázódott, és mind gyakrabban találkozhatunk is vele a legkülönbözőbb szóösszetételekben. Valóban: korábban föl sem merülő képzetek társítása ez, amely lendületet ad a fejlesztéspolitikáknak, és új távlatot nyit a lemaradtak fölzárkóztatásának. Az csak természetes, hogy az oktatással korábban is foglalkozó szakirodalom erőteljesen visszhangozta ezt a fejleményt, s mára a különböző szóösszetételek („tanuló régió”, „tanuló város”, „tanuló társadalom”, „tanuló közösségek”) jelszavaivá váltak a felnőttoktatással és a felnőttoktatási politikával foglalkozóknak, szinte kiszorítva egy másik jelszót, amely az 1980-as években öntötte el ezt a tudásterületet: a globalizációt (erről lásd: *Jarvis*, 2007).

Mint minden fejlesztéspolitikai vízió, a „tanuló társadalom” is nemcsak elemzés tárgyává, hanem egyúttal normává is vált (enélkül nem is lehetne fejlesztés, politikaformálás és összehasonlítás). A „tanuló régió” ebben a változatban egyfajta nem pontosan meghatározott és nem tudományosan körülírt, de mégis normaként használt kifejezéssé vált, amelybe a különböző nemzeti és nemzetek fölötti ügynökségek éppúgy belekapaszkodtak, mint a finanszírozók és a komparatív elemzők. A 2000-es évektől kezdve a „tanuló régió” már nemcsak mozgósító jelszó, hanem egyben mutatókkal és a mutatókhoz társított értékekkel ellátott mérce is (mondhatjuk akár, hogy ‘benchmarking’). Ennek

segítségével súlyos fejlesztéspolitikai döntéseket lehetett hozni, rangsorolhatókká váltak az országok egyes régiói, és új hierarchiakat lehetett fölállítani – vagy akár csak javasolni – a hagyományos fejlett és fejletlen (vagy „fejlődő”) térségek egybevetése során (lásd erről: *Kozma, Teperics, Erdei és Tózsér, 2013*).

A 2000-es évektől kezdve azonban új irányzat is jelentkezett, amelyet – a korábban jellemzett regionális gazdaságfejlesztéssel szemben – nevezhetnénk politikainak is, értve ezen azt a fölismerést, de akár csak érvelést is, hogy a „tanuló régióvá válás” nem egyirányú és nem determinált adottság, amely a legfejlettebb régiókra jellemző sajátosságokat foglalja magában, hanem maga a fejlődési potenciál, amely minden régióban benne rejlik, és megfelelő politikai eszközökkel kifejleszthető, fölhasználható. Nevezük ezt a szemléletmódot és az ezt hordozó irodalmat akár politikainak, akár demokratikusnak, mindenképp új fölismerést jelentett: azoknak az erőforrásoknak a keresését, amelyek valamely területi-társadalmi egységet kimozdíthatnak adott helyzetéből és megindíthatnak az átalakulás irányába. (Szándékosan nem mondunk „fejlesztés”-t, meghagyva ezt a fogalmat a regionális gazdaságpolitikák számára. A „tanuló régió” demokratikus értelmezéséről lásd: *Guggenheim, 2003*).

Akik ezt az utóbbi megközelítést osztják, a „tanulást” úgy értelmezik, mint egy adott területi-társadalmi egységben együtt élők társadalmi aktivitását, amely szerencsés esetben egymást gerjeszti – szerencsétlenül persze ki is olthatja egymást. A gazdaságfejlesztést vizsgáló szerzők igyekeznek megragadni az innovációk kipattanását, átültetését a gyakorlatba (termelés, szolgáltatás), valamint az innovációk állandósulását (elitképzés a fejlődés érdekében). A másik megközelítés a tanulások megindulását próbálja monitorozni, elősegíteni, fölgyorsítani és átfordítani társadalmi átalakulássá.

Azok, akik a tanuló régió e második megközelítését kezdték képviselni a 2000-es években, jobban vonzódtak a kisebb, esetleg épp helyi társadalmi együttesekhez. Ennek egyik oka, hogy ezekben könnyebb megfigyelni, dokumentálni és elemezni a változások kezdetét. Másik oka pedig az, hogy az egyszerűbb és elemezhetőbb közösségekben – eltérően a nagy, komplex regionális kutatási-képzési-termelési struktúráktól – könnyebb a beavatkozás és jobban menedzselhető az átalakulás. Többek között ezért is jelent meg a szakirodalomban – a 2000-es évek eleje óta – a „tanuló közösség” kifejezés, amely jobban irányította a politikusok és a szakértők figyelmét a politikai aktivitásokra és a lokális szervezetekre.

A „tanuló közösség”

A „tanuló közösség” (‘learning community’) más összefüggésbe tudja helyezni a „tanuló régió” jelszavát és az e jelszó jegyében munkálkodókat. Elég, ha itt csupán arra a politikai hagyományra utalunk, amely a „közösséghez” a helyi társadalmat, az önellátást (helyi piac, helyben termelés) és az önkormányzatot kapcsolja. A „tanuló közösség” mint jelszó más irányba mutat, mint a „tanuló régió” – utal a helyi kezdeményezésekre, az alulról jövő szerveződésekre és a helyi politikai demokráciára. A „tanuló közösségről” beszélve előbb vagy utóbb azokra a politikai hagyományokra gondolunk, amelyeket az 1960-as évek „aktív társadalma” jelenített meg. A szerző, Amitai Etzioni (1968) nem is rejtette véka alá, hogy a kibucokra gondol. S ha arra gondolt, akkor az „aktív társadalmat” – a 2000-es évek „tanuló közösségének” elődjét – még mélyebb és még hosszabb hagyományba kapcsolta be, hiszen a kibucok a 19–20. század fordulójának kommunisztikus elképzeléseit igyekeztek megvalósítani. Ebben az értelemben az „aktív közösség” története az emberiség történetének – és politikai gondolkodásának – beláthatatlan mélységeiig nyúlik vissza, amelyben a husziták szekérvárai vagy az őskeresztények anatóliai katakombái is csupán epizódok (*Etzioni, 1968; Etzioni-Halevy, 2009*).

A „tanulás” szó ebben az esetben már annyira kitágul, hogy mindent jelent, vagy semmit – szocializációtól a kultúra adás-vételéig. Mi tulajdonképpen nem is „tanuló közösségekről” kellene beszéljünk, hanem sokkal inkább „művelődő közösségekről”, közösségi művelődésről. Persze csak akkor, ha a „művelődést” olyan tágan értjük, mint az 1980-as évek Magyarországon. Akkor ez is „fedőnév” volt – a politikai pluralizmusra és a helyi önrendelkezésre való törekvés lappangó szándékának időszerű és a hatalom számára még elfogadható jelszava (vesd össze: *Forray és Kozma, 2011*).

Nem állítjuk persze, hogy bárki, aki a „tanuló közösség” kifejezést használja – vagy a „közösségi tanulást” igyekszik megindítani, fölerősíteni –, forradalmat készítene elő. Ámde átalakulást mindenképp. A „tanuló közösség” – eltérően a „tanuló régió” kifejezéstől – erőteljes politikai tartalmat hordoz. Nem egyszerűn fejlesztéspolitikai stratégiát, hanem olyan politikai átalakulását, amely a helyi társadalmak szintjén igyekszik megfelelni világunk drámaira növekedett megváltozásának.

A „tanuló város”

A „tanuló város” kifejezés a 2000-es évtizedben bukkant föl, és az évtized fordulóján vált gyakoribbá. Az általunk áttekintett irodalom többsége a 2000-es évtized második feléből vagy az évtized fordulójáról való. A legkorábbi – Norman Longworth (1999) vonatkozó könyve – még az előző században jelent meg, de reprezentatív írása, amelyben többek közt megpróbálja szétválasztani és megmagyarázni az egymásba gabalyodott fogalmakat, 2006-ból való (*Longworth, 2006*). Akkorra gyűltek föl azok a publikációk, amelyek rutinszerűen használták a „tanuló város” elnevezést. Lehetett is mit tisztázni ebben a fogalomhasználatban (*Longworth, 2001*).

Valamennyi fentebb említett kifejezés eléggé parttalanul használatos. Longworth írásaiban a „tanuló város” csupán hivatkozás; utalás arra, hogy az élethosszig tanuláshoz milyen fejlesztéspolitikai vonzatai vannak. Őt nem a fejlődés és a fejlesztés érdekli, hanem sokkal inkább az élethosszig tanulás, ezt próbálja különböző összefüggésekbe állítva megvilágítani (vesd össze: *Longworth, 2003*). Longworth a jó példa arra, hogyan kapják föl és próbálják hasznosítani a felnőttoktatási kutatások a „tanuló város” divatszavát.

Mivel a „tanuló város” parttalanul értelmezhető és használható, ez is dinamikus politikai jelszová vált, elsősorban a felnőttoktatás terén. Jó kompromisszumnak tűnik a „tanuló közösség” politikaibb és a „tanuló régió” gazdaságibb fogalma között. Az értelmezés fő irányai – ahogy Longworth (2006, 8–11. o.) írja – az urbanisztikai, amely az infrastruktúra újjáépítését érti „tanuló várososon”; a gazdasági, amely a munkaerő képzését és foglalkoztatását érti rajta; az oktatási, amely az oktatási infrastruktúra modernizálásakor beszél „tanuló városról”, és a kulturális, amely a társadalom és a környezet átalakulását érti rajta. Vajon föl lehet-e gyorsítani egy város megfelelő menedzselésével a város átalakulását – és ha igen, milyennel? A Longworth-i értelmezésben ez a „tanuló város” igazi dilemmája.

A „tanuló város” eddig legtöbbit idézett munkája (*Glaeser, 1999*) ugyancsak az ezredforduló előttről való, s tulajdonképpen nem is a „tanuló városokról” szól, inkább a „városi tanulásról” (ahogyan azt Florida [2012] nemrég újra megjelent, nagy hírverésű könyve is értelmezi). Glaeser a tanulást nem átvitven értelmezi, hanem egyszerűen a városban lakók tanulásaként, s azt föltételezi, hogy a népesebb helyi társadalom, a város gazdagabb kínálata és „szellemi légköre” fölgyorsítja a tanulási alkalmakat és eredményeket. Glaeser ezt tartja az urbanizáció egyik, ha nem a legfontosabb hajtóerejének. Fölfogása inkább a gazdaságfejlesztési politikához kínál egyfajta értelmezést, kétségkívül innovatív. (Sotara [2004] is erről ír, noha ő is a „tanuló város” kifejezés mögé bújtatva.)

Tulajdonképpen úgynevezett fejlesztési stratégiákat szemlél és osztályoz, amelyek elvezethetnek a regionális fejlesztéshez.)

Ezekről a városokról és agglomerációikról tett közzé érdekes gyűjteményt Carillo (2012). A kötet középső részében hat esettanulmány a világ (főképp azonban Európa) urbanizációs térségeit mutatja be. Ami a bemutatásból kiderül, az az, hogy szinte valamennyi térséget be lehet mutatni „tanuló városként”. Fejlettségük nem helyezhető el egyetlen skálán – nem is a gazdasági fejlettség dominál, az csupán egy a fontos összetevők közül (lásd a görög esettanulmányt a kötetben). A gazdaság mellett a kulturális potenciál, a fiatalosság vagy a szolgáltatások (turizmus) legalább ilyen fontos, ha valahová a „tanuló város” elnevezést akarjuk elhelyezni.

Plumb, Leverman és McGray (2007) éppen fordítva gondolják: a „tanuló város” gazdaságfejlesztési értelmezését egyenesen a neoliberais gazdasági ideológiának tudják be, amely szerint a sokféle, egymásba fonódó és egyre intenzívebb tanulás produkál valami olyat, amelyet aztán „tanuló városnak” nevezhetünk. A kritikai hozzáállást – mi az imént demokratikusnak nevezük – a „tanuló város” produkálja, gyorsítja föl és teszi mind átfogóbbá a tanulást azzal, hogy megfelelő környezet, szükséges infrastruktúra és az élethosszig tanulásnak kedvező szellemi légkör alakul ki benne. Ahogyan Larsen (2011) megjegyzi – miután az Európai Unió négy mintaadó térségére utal –: minden térségnek van olyan erőforrása, amelyet kiaknázva kitorerhet a stagnálásból. Ez nagyon emlékeztet a „tanuló város” egy politikai meghatározásához.

Allison, Gorrige és Lacey (2008) kutatási beszámolójukban a szakképzést emelik ki, mint ami segít átalakítani az öslakosok kultúráját – egyik fajta együttműködésből egy másik fajtába. Azt hisszük ugyan, hogy kevésbé a „tanuló közösségekről”, inkább a szakképzés eredményeiről beszélnek – de annyi kétségtelen, hogy a szakképzés újfajta tanulási környezetet alakít ki, amivel hozzájárulhat egy újszerű „tanuló mikroközösség” kialakulásához.

Ezzel szemben Campbell (2009) inkább arra tett kísérletet, hogy azt a bizonyos „szellemi légkört” empirikusan is megragadja. A „tanuló város” kialakulásában ő a tudás megszerzésén túl a tudás megtartását és tárolását találta kulcskérdésnek – értve rajta a fejekben, a számítógépekben és az adatbázisokban (a könyvtárakban, helyi gyűjteményekben stb.) főlhalmozott, kezelt és használt tudást. Kísérlete egy szempontból igazán fontos: hogyan lehet(ne) számszerűsíteni azokat a benyomásainkat, amelyeket látogatásaink során szerzünk egyik vagy másik városról, s amelyek alapján hajlamosak volnánk ilyen vagy olyan településeket „tanuló városnak”, „tanuló közösségnek” mondani, noha nem rendelkezünk ehhez empirikus igazolással.

Mindebből úgy tűnik, hogy „tanuló városnak” – kis túlzással – nagyjából azt nevezhetjük ki, amelyiket akarjuk. Azért nem ez a helyzet. Közelebb kerülünk meghatározásunk lényegéhez, ha a regionális fejlesztés nézőpontját választjuk, urbanizációs központokat keresünk, elemzünk és hasonlítunk össze egymással, meghatározott és lehetőleg kvantifikálható tényezők szerint. Ha a városigazgatás szempontját választjuk, akkor viszont a „közösségi tanulás” – egy átfogóan értett „művelődés” – szerepét kell keresnünk a városok sorsának alakításában.

Bennünket már régóta az foglalkoztat, milyen szerepe lehet a tanulásnak és művelődésnek valamely stagnáló város, leszakadó térség kilábalásában (lásd *Forray és Kozma, 2011a* tanulmányait, valamint a kötet külön is megjelent bevezetőjét: *Forray és Kozma, 2011b*). Fölhasználható-e a tanulás és képzés – a legtágabban értett „művelődés” – a fejlesztés kitorerési pontjaként? Most is erre keressük a választ, amikor alább „tanuló városról” beszélünk.

Városok sorsa

Párhuzamosok találkozása

Példaként két alföldi kisvárost (e tanulmányban: A. és B. várost) mutatunk be itt, természetesen csak futólag (részletesebb földolgozásukat többek között lásd: *Gombás*, 1982, 2004; *Neumann*, 1922; *Szilvássy*, 2008). Mindkettő az Alföld közepén fekszik, bár egyiket az adminisztrációs kényszer az Észak-Alföldre (észak-alföldi régió), a másikat pedig a Dél-Alföldre sorolta. Az Alföld közepén feküdni azt jelenti, hogy mindkettő némileg „elfeledett”, azaz nem szerepelnek az „országos köztudatban” – ha ezen főként a budapesti közvéleményt értjük –: hírük nem versenghet a kiemelt üdülőtérrel, ipari térségekkel vagy energia-lelőhelyekkel. Ami viszont elválasztja őket, az a történetük.

A. város története a 13. századba nyúlik vissza dokumentálhatóan. Dokumentálhatóan: ez azt jelenti, hogy írásban is, de „régészeti” is; azaz építkezések alkalmával két-három méter mélységben rétegesen más és más korból származó törmelék található (az építkezések ez sokszor csak bosszúságot okoz). Egyik-másik házat föltáratlan vagy félig befalazott pincék kötik össze, a helytörténészek magyarázzák, miért. Egyes épületeken tájékoztató tábla, a rajtuk szereplő évszámok a 17–18. századra utalnak. Régebbi évszámok azért nem szerepelnek az épületeken, mert amelyeken szerepelhettek volna, azokat a 20. század első felében már le is bontották (például az 1720-as években épült városházát). Az épületekhez fűződő gazdag emlékezet – hivatalos és családi emlékezet egyaránt – A. város lakóinak súlyos megpróbáltatásait rögzítette; nem tudni, a töröktől-e inkább, vagy az egri érsek katonáitól, aki mindenáron misézni akart a kálvinisták templomában. A. város határában egy kun szobor is áll, igaz, arccal a Kunság (Nagykunság), nem pedig a város felé. A kun kötődés – eltérően a Kunság történeti központjainak helytörténeti tudatától – A. városban nem téma.

B. város története nagyjából akkor kezdődött, amikor A.-ban a korábbi városháza épült (a kálvinista templom előbb megvolt). B. honfoglalói – ahogy régebben összekulcsolt kézzel mutatták – folyón érkeztek ide (nem lóháton vagy nyájukat hajtva), a Vág mellékéről. Az Alföldre telepedő szlovákok voltak. Magukat máig inkább tótoknak nevezik, aminek sok mulatságos, még inkább azonban keserű oka van. Harruckern báró, a császári katonaság pékmestere hívta őket, aki a békési térséget adományba kapta, és itt főleg gabonát termesztett. Emlékét a főtérnek álcázott egykori piactéren ma emlékszobor őrzi. A szlovákok, miután lejárt az adómentességük, vagy megmaradtak itt, vagy fölkeredtek és továbbálltak – benépesítve az alföldi térséget egészen föl, Nyíregyházáig.

Ami a két várost összeköti, az a jelenük. Pontosabban az a mintegy két évtized, amely a fordulat (1989/90) óta eltelt, és amely A.-ban és B.-ben is mély nyomokat hagyott.

Mindkét város – a maga körülbelül húszezres lakosságával – kellő távolságból nézve és érkező poros alföldi településnek látszott. A köhögőket az orvosok magaslati helyekre tanácsolták, szerepeltek a faluszociográfiákban (*Féja*, 1957, 236–239. o.), és az országos távlati területfejlesztési tervekben mint számos szempontból hátrányosnak minősítendő települések jelennek meg, noha A.-nak több évszázada városi rangja volt. Igaz, egymással nem érintkeztek – vagy csak nagyon ritkán –, és egyik sem volt a másik „bezzeg” települése, hivatkozási alapja, mutogatni való mintája. Mégis, a kívülálló szemlélő – főleg a nagyvárosi felületes ember – több hasonlóságot fedezhetett föl bennük, mint különbséget.

Így indultak. Mára a hasonlóságok eltörpülnek a különbségek mellett. Az elmúlt húszegynéhány év elég volt ahhoz, hogy a fejlődésbeli olló nagyra nyíljon A. és B. között. B. pezsgő és virágzó, főleg ha A.-ból megyünk arra; A. ehhez képest szürke és kihalt. B.-ben

nemigen beszélnek erről, mert nemigen járnak A. felé. Leginkább csak a vasútállomáson, ahol az országos fővonalról a B.-t is útba ejtő szárnyvonalon lehet tovább utazni. A.-ban ennél többet tudnak B.-ről és a sikereiről, legalábbis egy értelmiségi és vállalkozói kör.

Folyó, híd, utak

Nincs mit csodálni rajta, ha B.-beliek csak akkor járnak A.-ban, amikor vonatra szállnak, az A.-beliek pedig annál is kevésbé B.-ben (a vásárosok persze, mint általában, ebben is kivételek, és hozzák-viszik a híreket, olyanokat, amilyeneket). A két város határát a Hármas-Körös választja el. Nyilvánvaló, hogy a mezőgazdasági birtokokat is, különösen, amikor a B.-beliek megjelentek és letelepedtek. Mindkét város határai kiterjedt lápok voltak, a Körös mellékágainak és a Berettyónak (illetve az egykori Túrnek) köszönhetően (A. ráadásul a Sárrét szélén fekszik.) Mára ezek terjedelmes holtágakká váltak, amelyek egymásba fonódva és egymásból időnként kiválva át- meg átszövik mindkét város határát.

A. és B. között a Hármas-Körösön nincs híd. Ez nem gond az autósoknak, elkerülhet az endrődi Körös-híd felé. De a bicikliseknek – az egykori gyalogosok modern utódainak –, sőt akár az elektromos kerékpároknak már jóval nagyobb gond. Ehelyett komp köti össze a két várost; a kompot A. város tartja fenn. A komp forgalma A.-ból B.-be intenzív – a nyári hónapokban különösen –, B.-ből A.-ba csekélyebb. Bár ki van írva, mezőgazdasági munkagépek csak alig járnak rajta, nem is igen férnének rá. Legföljebb csak kisbuszok.

A.-n és B.-n is országos főútvonal halad keresztül (másodrendű), de nem ugyanaz. A B.-n keresztülhaladó főútvonal a román határt köti össze Kecskeméten át az M5 autópályával. Az A.-n menő főútvonal a Dél-Alföldet (Szeged) kapcsolja össze a 4-es főúttal. A B.-n átmenő főút autópályára visz; A.-n keresztül szinte a semmibe megyünk, mint-hogy a 4-es út Szolnoktól Debrecen felé vezető szakasza máig mintha kihullott volna a nyilvánosságból. Az M5 a Kiskunságon halad keresztül, a 4-es a Nagyunságon. A Kiskunság pezsgő vidék, amerre menni érdemes (Kecskemét). A Nagyunság ehhez képest „holdbéli táj”. Fővárosánál, Karcagon meg sem áll az Intercity. Mintha oda nem is volna érdemes menni.

A két főút, amely a két városon áthalad, forgalmával maga is tükrözi ezt. B. város vezetői sokáig ingadoztak, hogy a kamionforgalmat, amely a zaj, a légszennyezés és az épületrongálás miatt mind elviselhetetlenebb, a város szélén vezessék-e el. Jelentős beruházás kellett volna hozzá. Az egyik városvezető megpróbálta kijárni a beruházást, hiszen egy nagyobb és teherbíróbb Körös-hídra a főúton amúgy is szükség lett volna. Fordult a kormányzat (majd a rendszer is), a következő városvezető visszakozott. Most igyekeznek a városon belüli forgalmat lámpákkal és ellenőrzéssel csillapítani, és annyi hasznot húzni a helyzetből, amennyit csak lehet (kereskedelem, vendéglátás, töltőállomások).

A. városban viszont az országos főutat egyszerűen elterelték. A. főutcája – ha van neki ilyen – különben sem a főút mentén vezetett. A.-nak másféle főutjai voltak, amelyek inkább Szolnokra, inkább Tiszaföldvára, de még inkább a Nagyunság belseje felé vittek (Kevi út – később, stílszerűen, Kossuthról neveztek el). Az országos másodrendű főút kettős kanyarral (még szerencse, hogy lámpákat helyeztek el rajta) vezet ki a városból. Aki először jár itt, alaposan meg is van zavarodva, mert a főtérről – az egyik főtérről (mert a városnak több is van) – inkább Túrkeve felé fordulna. Ennek a vonalvezetése sem kényelmes, mert a Berettyón átkelve derékszőgben mindjárt fordulni kell. A töltőállomás – A.-ban csak egy van – azonban nem az országos főút mellett fekszik, hanem a Tiszaföldvár felé menő úton.

Ami B.-ben többé-kevésbé tudatos döntés eredménye lett – az országos főút vonalvezetése –, az A.-ban történeti hagyomány. A. a nagyszülőktől vagy még régebből örökölt

ingatlanra emlékeztet, amelyet minden generáció megpróbált átszabni, hogy egy kicsit élhetőbb legyen. A településföldrajzán drámaian tükröződik ez. A 13. századi alapokon épült település – a lápvídek partján, a kun síkság peremvidékén – tele van girbe-gurba utcákkal, amelyeket néha egy-egy városvezetés megpróbált áthelyezni, átvágni, másfelé irányítani. Ez B.-ben elképzelhetetlen lett volna, ám A.-ban természetes. Ha egy utca útban volt az új középületnek, akkor egyszerűen elterelték, aztán az utca megmaradt házai (az egykori kerékvetőkkel együtt) az új középület udvarán folytatódtak. Az országos főút sem arra vezetett, mivel a Berettyón átvívó híd sem ott volt, ahol most, hanem fél kilométerrel délebbre. A mai hídhhoz le kellett bontani a 18. századi városházát – ami jó is volt, mert oda lehetett vinni a piacteret az új városháza és a reprezentatív templom közé. Később – ez már a Kádár-korban történt – a piacot megint kivitték a város szélére, a városháza és a templom közé pedig főteret építettek. Majd a főteret tovább tolták az „újváros” irányába; a városháza és a templom közti tér kiürült és parkká változott, körötte néhány cukrászda, étterem (ma már csak egy van).

B. ezzel szemben saktábla-település. Ha a látogató megáll egy utcasarcon, négyfelé tekinthet végig a városon. Történelmi főtere B.-nek sincs – nem városnak, hanem falunak épült –, a település adminisztratív központját folyamatosan tolták a főút mentén keletre. De sohasem szabták át a települést úgy, ahogy az A.-iak tették. Ennek nem csak földrajzi oka volt – A.-t szorította a láp –, hanem társadalmiak is. B. modern kori történetének legdrámaibb pillanata a lakosságcsere volt Szlovákiával (Gustav Husák járt ott agitálni); az otthon maradtok családjában máig ható hasadásokat okozott. A. története ennél sokkal fergetegesebb volt, még a nyugalmasabb két világháború közti időszakban is telve lapangó feszültségekkel (ahogy Móricz Zsigmond *Uri muri*ja tükrözi, amely éppen A.-ról íródott). Az egykori társadalmi feszültségek máig megmutatkoznak a 19. század végi romantikus és klasszicizáló főépületeken éppúgy, mint az egykori ONCSA-telep házain és az Újváros Kádár-korszakbeli panelépületein.

Rendszerváltozás

Ilyen diszpozíciókkal érkezett mindkét város a rendszerváltozáshoz. B.-nek kifejezetten jól jött a határnyitás Románia felé és a megnövekedett nemzetközi teherforgalom. Eddig nem látott kamionok tűntek föl eddig nem látott rendszámokkal és idegen nyelveken beszélő sofőrökkel. A főút szélére az egykori két MOL-kút mellett még további kettő telepedett, tíz évvel később pedig már valamennyi, Magyarországon megjelent nemzetközi élelmiszer-áruházlánc boltot nyitott a városban. Húsz évvel a rendszerváltozás után a főút boltsora már átterjedt a mellékutcákra és körbefogta azt a parkot is, amelyet újonnan főtérnek neveztek ki. A műszaki és ruházati boltokat egy-egy helyi vállalkozó vásárolta föl, és eredményesen versenyeznek – legalábbis a forgalom adataiból következően – a város szélére telepedett nemzetközi áruházlánccal (Tesco). Egyéb szolgáltatásokkal is hasonlók történtek.

B. város éttermeinek jó részét szintén vállalkozó vásárolta föl, méghozzá fiatal, aki jelenleg csaknem négyezer fő napi étkeztetéséről gondoskodik, messze B. város határán túl, átlépve a megyehatárt. Az egészségügyben másik vállalkozás épült ki, amely nemcsak házi orvosi ellátást vállal, hanem fogorvosi, házi betegápolási, gyógytorna és hospice szolgáltatást is. A vállalkozáshoz gyógyszertárak és sportpályák is tartoznak – Kecskeméttől Nyíregyházáig. (A két vállalkozás egymásba fonódik.) Ami az egészségügyet illeti, A.-ban kórház van, sokáig központi, majd a rendszerváltozástól kezdve önkormányzati fönntartásban (egészen máig). Egészségügyi vagy bármilyen hasonló profilú vállalkozás viszont nincs.

De ezek inkább látványelemek. A téeszek sorsa beszédesebb.

B.-ben mindnyájuk arculatát erőteljesen befolyásolta a két világháború közti rizstelepítés és rizstermelés, amely hal- és kacsatenyésztéssel társult. Erre az együttesre kísérleti intézetek épültek minisztériumi fönntartásban; a kísérleti intézetek profilja fokozatosan átalakította a gazdasági felsőoktatás profilját, valamint a B. határában még a 19. században alapított grófi arborétumot. (A gazdasági felsőoktatások helykeresése és kapcsolati rendszere további tanulmány tárgya lehet, amiről itt most le kell mondanunk.) A téeszek közül az egyik nem a megszokott utat választotta, hanem – fölosztatva önmagát – külföldi befektetőt keresett és talált, melynek segítségével modernizálta a melléküzemágát és üdülősorrá alakította át a halastavát (a sportpálya és szórakoztatóközpont megépítése azonban nem sikerült). Most nemzetközi hírűvé vált pulykaföldolgozó üzem működik a város határában; termékeivel országszerte találkozhatunk (az olasz szabadalommal készült sajtermékekkel is).

Az idegenforgalmi és üdülési szolgáltatás átalakulása ugyancsak figyelemre méltó. A Körös holtágai körül végig üdülősorok épültek, az építkezés kezdetei visszanyúlnak a világháború előttre, de a folyamat igazán a Kádár-rendszer utolsó éveiben bontakozott ki. Ebbe csatlakozott bele az egyik téesz kezdeményezése egy horgásztó kialakítására. Az üdülővezetek terjeszkedése az elmúlt húszegynéhány évben váltakozó lendülettel folyt a vízpartokon, s mára lassan belepte a szabad területeket.

Hasonló történt, nagyjából ugyanebben az időszakban, A. város határában is, ahol a város számára fontos személyiségeknek is nyújtottak üdülési lehetőséget, sőt művésztelpeket is kialakítottak. Itt az egyik üdülősor meghatározó központja az A. városban működő agrár felsőoktatás tangazdaságának „vendégháza” lett. Sok kilométerrel távolabb, a város másik szélénél lévő holtág mellett is üdülősorok alakultak ki, ahol a jól látható központot egy egykori kismemesi stílusú kúria jelenti. A. üdülősorai megmaradtak annak, aminek készültek: részben a körösi holtág romantikus (kevésbé civilizált) használatának, részben szabadtéri családi összejövetelnek színtereinek. Az üdülővezet középpontján szervezett és használt főiskolai vendégház és környéke a hanyatló főiskola miatt lassan elvesztette csillogását és húzóerejét; a családi alkalmakhoz szerveződő kis vendéglátóhelyek mostanra (2013) fokozatosan kiürültek, be is zártak, de hasonló történt a másik üdülősoron is. Ezzel szemben B. üdülősorain – körülbelül a 2000-es évtizedben – fordulat következett be. Vállalkozás jelent meg az üdülés szervezésére, amely jelentősen megindította az idegenforgalmat, bérli, egységesen gondozza és forgalmazza az üdülőket, és megindította a családi mellett a bérleti üdülők rendszerét. Adója fontos a városnak, amely fokozatosan gondoskodni kezdett a külterületi üdülősorok működési föltételeiről is (biztonsági szolgálat, szemétszállítás, postaszolgálat).

B. város fordulatának dinamikáját a rendszerváltozás óta tovább jellemezhetnénk még a város vállalkozásainak történeteivel (Gallicoop, Plastolus, Szirén Ruhaiipari Kft., Vasipari Kft.). Többségük (például a faipar, a bútorgyártás) persze B. városban is tönkrement a rendszerváltozás hajnalán – de amelyek lábbon maradtak, a kezdeti kisvállalkozási létből mára közepes vállalkozássá nőtték ki magukat. A Vasipari Kft. – megszabadulva a magára rakott többféle profiltól (például autószerelés) – mostanra országos hírű háztartási eszközgyártóvá fejlődött; háztartási gépeit („kotyogó” kávéfőző) és világítási eszközeit az áruházláncok (például a Praktiker) országszerte forgalmazzák.

Ha B.-nek jól jött a rendszerváltozás, A.-nak inkább rosszul. A. gazdaságilag sokkal inkább ki volt szolgáltatva a nagy állami intézményeknek és vállalatoknak. A. sorsa úgy alakult, hogy a Kádár-rendszerben jobbára a különböző állami szerepvállalások tartották el.

Ilyen volt a honvédség: A.-ban jelentős beruházást és fogyasztást jelentett a város szélére telepített katonai laktanya, ami gyakorlatilag egész lakótelep volt, s amely egyrészt honvédségi támogatást jelentett a városnak, másrészt fogyasztóerőt a különböző szolgáltatásokban, harmadrészt munkahelyeket, negyedrészt pedig jelenlétet a város társadal-

mában is. A város másik erőssége volt – s máig az – a vasútállomás és mögötte a MÁV. A vasútállomás – amelyet egykor a Tiszavidéki Vasúttársaság építtetett, s máig eredeti formájában áll – a várost bekapcsolta a Kárpát-medence forgalmába, ma pedig Aradon keresztül Romániába és a nemzetközi vasúthálózatba. A MÁV ugyancsak munkahelyeket jelent, amellet pedig kötelezően megérkező beruházásokat és persze utasforgalmat is (ha nem is túl sokat). A város emellett átszállóhely a Dél-Alföld felé (B. város felé is itt kell átszállni). A város gazdaságának további meghatározója a téglagyár volt (ugyancsak állami). Hasonlóképp állami volt a kórház és persze a főiskola, amelynek épületei az 1960-as évek városrekonstrukciója során kapták meg mai formájukat, s amelynek tangazdaságáról főtebb már ejtettünk szót. A város mezőgazdasága túlnyomórészt külterjes, a téeszek köztudottan ugyancsak kaptak állami támogatást.

Ez a túlnyomórészt állami támogatású gazdasági intézményrendszer omlott össze rövid idő alatt a rendszerváltozás után.

A katonaság eladta az épületeit; mára lakásnak, de főként raktárnak, raktáráruháznak használják őket. Az államilag támogatott nagyüzemi mezőgazdaság gyorsan leépült. A hozzá kapcsolódó főiskola – fő profiljában mezőgazdasági gépészmérnökök képzőhelye – hosszú vergődés után 2010 óta jogilag nem üzemel (lásd erről bővebben: *Forray és Kozma*, 2013, további irodalommal). Közoktatási hálózatát – amelynek legfontosabb intézménye az egykori leánygimnázium mellett a szakközépiskola volt – részben privatizálták. A tiszántúli református egyházkerület, amelyhez A. egyháza is tartozik, úgynevezett „kollégiumot” – azaz óvodától a gimnáziumig terjedő iskolai vertikumot – alakított ki. A kórháza, amely az egészségügyi kormányzattól nyert támogatást a Kádár-rendszerben s jelentett munkahelyeket és városi presztízst, megmaradt ugyan önkormányzati kezelésben, de nem vonz már állami támogatást, sem térségi presztízst (vagy csak keveset).

Az államilag támogatott munkahelyek túl gyorsan szűntek meg és túl sokan voltak ahhoz, hogy a főlzabaduló munkaerőt főlzívják, és betöltsék a város társadalmában azt a hiányt, amelyet ezek a nagy állami szervezetek maguk után hagytak. (A vállalkozások maguk is kényszervállalkozásként éltek túl, magukkal hozva a háztáji gazdálkodás és a téesz-melléküzemágak munkakultúráját.) Azok a vállalkozások, amelyek talpon akartak maradni és meg akartak élni, kénytelenek voltak inkább elbocsátani, semmint munkaerőt főlvenni (a Regale faipari kft. például ötven főlvel indult a magánosítás útján, ma pedig öt főlvel dolgozik). Ha B. nem küzd kitartóan a szárnyvonal megtartásáért, a MÁV is csökkentette volna tartózkodását A.-ban, ami további munkahelyek megszűnését jelentette volna. Szerencsére a nemzetközi forgalom a pálya átépítését és karbantartását diktálja, ami mégis egyfajta támogatás a városnak.

A város kereskedelme és szolgáltatásai itt is összeolvadtak és nagyobb egységekké rendeződtek (például egy kínai üzletlánc, amelynek már három boltja van a városban, miközben kettőt ki is szorított). Csakhogy ezek a vállalkozások a szomszéd városok kezébe kerültek át (Tiszaföldvár, Kunszentmárton, Túrkeve). A kis boltokat kenyérral nem A. város kenyérüzeme látja el, mert az bezárt; helyette Túrkevéről, sőt Füzesgyarmatról szállítják hajnalban a pékárut. A kínaiakon kívül az albán pékek terjeszkednek, megmutatva, hogy A.-ban is talpon lehet maradni egy más munkakultúrával.

Értelmezések és önértelmezések

A. egyike volt az első termelőszövetkezeti városoknak, és megyéjében élen járt a szocialista várossá válásban. A városi politikának ez a vonala nagyon is beleilleszkedett a város hagyományaiiba.

Ezt az új, panel városközpont, a tér a megfeszített Dózsa szobrával, a szép kubi-kos-emplékmű az Újvárosban egyaránt sugallja. Ebbe az ellenálló múltba jól illeszkedett

a református egyház is, amely – tisztántúli hagyományoknak megfelelően – gyorsabban és könnyebben találta meg az együttműködés lehetőségeit a Rákosi-korszak, majd a Kádár-rendszer politikai berendezkedésével, mint a helyi katolikus egyház. Végiggondolva a város jelentős elszármazottain – itt született a filmes Homoki-Nagy István, itt járt gimnáziumba többek között a költő Erdélyi János, itt járt mulatóba a már említett Móricz Zsigmond –, igazat kell adnunk az ugyancsak A.-városbeli ifjú történész Papp István (2012) munkájának, amely a népi írókról és a népi mozgalomról szól. A. irányítóinak és középosztályának tudatát – egészen a mai vállalkozókig – jobbára a népi írók politikai állásfoglalásával lehetne jellemezni. Ők a szocializmus hívei voltak – egy sajátosan interpretált kádári politikáé, amely elég helyet adott a népiségnek és a magyar történeti tudatnak. S a város korábbi középosztályának tagjait, mint másutt is történt, félreállították, deklasszálták – bár lehet, hogy a szívük mélyén ők is kötődtek e népiséghez.

A. város politikai vezetőinek – hivatkozva a kubikosokra és népi (agrárszocialista) elkötelezettségeikre – mindenesetre jóval könnyebb volt állami segítséget szerezni, mint B. város vezetőinek. Az ebben a gondolatvilágban fölnőtt nemzedék a rendszerváltás idején érthetően azt a tudatot örökölte tovább, amelybe belenevelődött. A. város önkormányzata és polgármesterei – ennek megfelelően – még sokáig szocialisták voltak, együttműködve az MDF-fel (amelyet az egykori Népfront nyomán elsősorban a református egyház jelenített meg). Mindezek nyomán és reakciójaképpen A.-ban erős támogatása lett a radikális jobboldalnak, amelyet fiatal értelmiségiek tartanak mozgásban.

B. város vezetőinek tudata és kulturális háttere mindentől nagyban eltér. B.-ben nem volt dzsentri, vagy ha volt is, éppen csak epizódikusan, egy-egy beházasodás révén. Az a paraszti társadalom, amely itt kialakult, elsősorban szlovák kötődését hordozta – minden előnyével és hátrányával.

A „tót tudat”, ahogy maguk közt nevezték, elsősorban az iskolázatlanok között maradt életben, mert az evangélikus gimnáziumba bekerült fiatalok kulturálisan elmagyarosodtak (csak a magánéletben maradtak még sokáig „tótok”). Olyasféle népi tudatról, mint A. város esetében, szó sem lehetett. A Závada Pál (1997) által megörökített alföldi szlovákság nacionalistái pedig B.-ben nemcsak azért nem lehettek tényezők, mert nem tette lehetővé a Kádár-rendszer, de azért sem, mert a szlovák áttelepülés tragikus hasadásokat okozott a családok magánéletében. A tóttá lefokozott és megszelídített szlovák emlékezet és identitástudat részben beszorult a templom falai közé (ahol még az 1960-as években is aktívan használták a 19. századi szlovák evangélikus énekeskönyvet, a *Tranosciust*). Részben pedig föloldódott olyan gazdasági kezdeményezésekben, mint amilyenek az említett rizsültetvények és halastavak voltak, amelyek jóval kevésbé kötődtek a hagyományos agráriumhoz, mint A. gazdaságai.

B. város nem a szegényparaszti történelmével és kubikos identitásával szállt versenybe a Kádár-rendszer városfejlesztési erőforrásaiért, hanem szerencsés személyi kapcsolatairól. Ezek közé lehetett sorolni a város neves szülötteit (például Melis György, akit egymás közt csak „Gyurónak” hívtak), főként azonban a Kádár-rendszer végére kulcs szerepet betöltő Fekete Jánost, aki több, mint egy évtizedig B. város bankjában dolgozott, innen is nősült. Az, hogy B. város korszerűbb vállalkozásokkal vágott bele a rendszerváltozásba, mint A. város, nagy részben neki és családjának köszönhető.

Azokat a városi identitástudatokat, amelyek a Kádár-rendszer zártságában, annak végére többé-kevésbé világosan kialakultak, a rendszerváltás zavarodottsága követte. A. város a múltjához nyúlt vissza, és tudatában – az azt megjelenítő tudatában – ma ismét közelebb van a Nagykunsághoz és annak romantikájához, mint a rendszerváltozás előtt.

A népi mozgalom politikai jelszavai ma nem időszerűek; társadalmi elkötelezettségét és radikalizmusát – mutatis mutandis – az említett radikális jobboldali fiatalok meg a népszerűvé vált jobboldali zenekarok (például a Kárpátia) tudják leginkább megjeleníte-

ni. Van egyházellenesség (legalábbis egyháziidegenség) egy újólag kiformalódott egyházi kollégium árnyékában, amely szívesen hivatkozik a reformáció korára. Az egyházi kézbe visszakerült gimnázium büszke 16. századi alapítására és Tiszántúl-szerte figyelemre méltó könyvtárára – amelynek legféltettebb kincseit a Kádár-korban az ELTE klasszikus filológia könyvtárába szállították. Megjelent a katolikus egyház is (a szegedi Gál Ferenc Főiskola képeben), azzal a szándékkal, hogy átveszi az önkormányzattól az egyelőre még állami gimnáziumot, a reformátushoz hasonló iskolai vertikumot épít föl, valamint regionális felsőoktatást szervez a kiürült főiskolában.

B. város viszont a szlovák múltat igyekezett megidézni, legalábbis az utcai szimbólumok szintjén. B. véleményformálóinak és közéleti embereinek azonban kevesebb szükségük lett Harruckern báróra és az általa telepített szlovákokra (ami különben sem illeszkedett volna a rendszerváltozás divatos kultúrpolitikájába). Mindezt inkább a szlovák iskolára és kollégiumra hagyták, meg az evangélikus egyházra, amelynek ótemplomában (Tessedik Sámuel egykori templomában és egyházközségében) sokáig próbálkozott a szlovák kapcsolatok ébren tartásával az elkötelezett lelkész. Ez is zavarokat okozott azonban, a már említett családi válságok miatt, valamint a szlovákság belső kulturális megosztottsága következtében. B. város identitástudatát mára sokkal inkább a jelenidejűség jellemzi; olyannyira, hogy a város helytörténeti írásai is jobbra riportok a jelenről (*Szilvássy*, 2008).

A Tessedik-szobrot a főiskola tekinti magáénak, jöllehet a város egyik alapítója volt; Harruckern báró szobra a maga göndör parókájával inkább derűtséget, mintsem tiszteletet kelt. A szlovák tájházról és a szárazmalomról pedig – amely hétszámra nem nyit ki látogató hiányában – csak a beavatottak tudják, hogy melyik B.-i családé volt eredetileg, és hogy a benne kiállított hímezések, „Jadviga párnái”, nem csak szlovákok, hanem egyenesen „tótok”, méghozzá valamelyik B.-i család kezemunkái.

Közösségi tanulás és társadalmi átalakulás

Fordulópontok

A „tanuló város” szakirodalmát áttekintve főntebb egy „demokratikus” megközelítés mellett tettük le a voksunkat. Ebben a megközelítésben minden város lehet „tanuló”, nem csak azok, amelyeknek kiemelkedő infrastrukturális és területi adottságaik, központi helyzetük, nemzetközi beágyazottságuk van. Arról kevesebb szó esett eddig az idézett szakirodalomban, hogy melyek is azok az indítékok, azok a politikai és társadalmi motívációk, amelyek megindítják a tág értelemben vett „tanulást” az adott területi-társadalmi egységben.

Ennek a kialakulatlan és pontatlan értelmezésnek az egyik oka, mint már említettük, a „tanulás” körvonalazatlan, mondhatnánk: parttalan használata. Az idézett szerzők élethosszig tanulásról beszélnek, és a gyerekkori tanulás meghosszabbítását értik rajta. Ezzel a tanuló városok problémáját automatikusan beillesztik a felnőttoktatásba mint annak egyik különlegesen fontos területét. Ennek következtében a tanuló város (tanuló régió, tanuló közösségek) problematikája leszűkül a tanulásra, bármennyire tágan próbáljuk is értelmezni. A kérdés – ahogyan Plumb megfogalmazza (*Plumb és mtsai*, 2007) –, az, hogy a tanulások generálják-e a tanuló várost, vagy pedig a város tág értelemben vett infrastruktúrája idézi föl és gyorsítja meg a tanulást.

A kialakulatlan és pontatlan értelmezés másik oka, hogy nem világos, mihez is kell az így előidézett és fölgyorsított tanulás. Az idézett szerzők – különösen Longworth (2003, 2006) – rendszerint általános fenyegetésekről, világméretű kihívásokról beszélnek, ezzel igyekezve meggyőzni a döntéshozókat az élethosszig tanulás fontosságáról. Bár

világunk telve ennél sokkal konkrétabb kihívásokkal, dilemmákkal és drámákkal – egy csaknem száz éve húzódozó és hol itt, hol ott föllángoló háborúval, ahogy Niall Ferguson (2007) mondja –, a tanuló város és tanuló közösségek kérdését valahogy mégsem ebben a kontextusban szokás megfogalmazni, hanem sokkal békésebben: egy békés fejlődés összefüggésében.

Mi szakítunk ezekkel a leszűkített elképzelésekkel. Egyrészt azt hangsúlyozzuk, hogy a „tanuló város” és a benne folyó közösségi tanulás nem csak a békésen, bár versengően fejlődő térségek jellemzője, hanem valamennyi területi-társadalmi egység természetes velejárója. Másrészt pedig azt valljuk, hogy a közösségi tanulás, amely egy adott területi-társadalmi egységet „tanuló várossá” tehet, küzdelem az átalakulásért. Vagyis a „tanuló várost” és a benne folyó „közösségi tanulást” átmenjük a felnőttoktatás békésebb mezeiről a társadalmi (gazdasági és politikai) átalakulások küzdelmei közé.

Európa keleti feléből nézve ez a természetes. Bármely konkrét terepre lépünk vizsgálataink során, azt kell látnunk, hogy nem valami távoli fenyegetést éltek és élnek meg az itt lakók (mondjuk, akár a munkanélküliséget is), amelyre felnőttképzéssel, élethosszig tanúlással lehet válaszolni, hanem a társadalmi átalakulás drámáját – újra meg újra –, az életünket fenyegető kihívásokat. Európának ezen a térfelén – akárcsak a világ számos más táján – a társadalmi átalakulás valódi drámája zajlik. A „tanulás” sok-sok közösségben életkérdés, a lemaradás kockázatos. A közösségi tanulások a társadalmi átalakulás részei, egyik hajtóereje, s aki ezt nem veszi észre – nem segíti elő, nem kapcsolódik be –, az talán visszafordíthatatlanul lemarad.

Mindkét városunk példája ezt mutatja. Példájukon keresztül azt igyekszünk bemutatni, milyen fordulópontjai vannak, lehetnek a „közösségi tanulásnak”; hogyan emelkedhet ki vagy maradhat le egy-egy város ebben a társadalmi méretű tanulásban.

Kihívás: a rendszerváltozás

A közösségi tanulás nem békés rostokolás a könyv mellett, még csak nem is tapasztalatok adásvétele a munkahelyen vagy szocializálódás egy kisebb-nagyobb közösségben (ahogy a nevelésszociológiában régebben tanítottuk, tanították, vesd össze például: *Havighurst*, 1962). A közösségi tanulás, bár ezekből a mikrofolyamatokból áll össze, a történelem (helyi, közösségi történelem) egy-egy fordulópontján erősödik föl, válik láthatóvá, lesz az átalakulás kulcskérdése. Az adott területi-társadalmi egység – az ott lakók, a benne élők – gyors és eredményes tanulása egy-egy kihívásra válaszként indul meg, erősödik föl, válik láthatóvá és szervezhetővé. A közösségi tanulás nem békés folyamat, hanem hullámzó társadalmi tevékenység, amely valamely kihívás eredményeként kezdődik (vagy sajnálatos módon nem indul meg).

Európa keleti felében ez a nagy kihívás nem a sejtelmes globalizáció, sem nem a „tudástársadalom” – sokkal inkább valódi, történeti kihívás: a rendszerváltozás. Különösen is annak első, zivataros szakasza, amikor szétestek a korábbi politikai struktúrák, nem egyszer fölkelésbe, háborúba torkollva. A mi két városunkban szerencsére sem fölkelés nem tört ki, sem háború. De azért emberek ezrei váltak egyik napról a másikra egzisztencia nélkülűvé, emberek százainak kellett minden pillanatban az egzisztenciális szakadékba belenézniük. Az éppen elegendő „kihívás” volt ahhoz, hogy megindítsa a közösségi tanulást. Nem egyszerűen alkalmazkodási folyamatot – ennél több forgott kockán –, hanem olyan kezdeményezéseket, amelyek révén új csoportok kerültek föl a helyi társadalom hatalmi szerkezetében, akik új elképzelésekkel érkeztek, új gazdasági és politikai kultúrát hoztak, kapcsolataikkal új erőforrásokat nyithattak meg városuknak. Korábbi vizsgálatainkban (vesd össze: újszülött egyetemek) már találkoztunk az ilyen „közösségi tanúlással”, amikor új helyi (kisebbségi, egyházi, helyi közösségi) intézmé-

nyek születését figyeltük meg a rendszerváltozások hajnalán (Kozma és Pataki, 2011). E vizsgálódásokból mindenütt világossá vált, milyen társadalmi kihívást jelentett a rendszerváltozás kezdeti szakasza azoknak, akik akkor és ott új politikai erőként jelentkeztek (elneveztük őket „váltózásmenedzsereknek”, vesd össze: Kozma, 2006).

Két városunk példájában nem egyszerűen a felsőoktatás átalakításáról van szó, hanem tágabb értelemben azokról a közösségi tanulásokról, amelyekkel ez a két város a huszonvalahány évvel ezelőtti változásoknak nekivágott. Mindkét város – annak vezetői is, más társadalmi csoportjai is – beilleszkedtek a Kádár-rendszerbe, megtanultak együtt élni vele, kiépítették kapcsolataikat. Azt is megtanulták, mire érdemes a rendszerből nekik erősebben rezonálni (A.-nak az agrármúltra és az agrárgazdaságra, B.-nek többek közt az újonnan nyílt finanszírozási lehetőségekre), s mit érdemes inkább feledni, elhallgatni, eltemetni (A.-nak többek közt az egykori középosztályát, amelyet a városháza és a templom közti főtér környéke reprezentált, B.-nek többek közt a csehszlovákiai kitelepítéseket). Ezek a társadalmi „tudások” látnivalóan már nem voltak elegendők, amit többek közt a szovjet emlékművek eltávolítása szimbolizált. Az azonban az 1990-es évek közepéig még nem vált világossá, milyen új tudásokra és ezekhez milyen közösségi tanulásokra volna szükség az új világban.

Jó tudások, rossz tudások

Két példánk azt mutatja, hogy nem voltak – és általában sincsenek – „jó” meg „rossz” tudások, legföljebb csak sikeres és sikertelen tanulások. Ami „jó” (tehát hasznos, érvényes) tudás volt 1989/90 előtt, az „rossz” (vagyis nem alkalmazható, érvénytelen) tudásá válhatott az évtized közepére.

A közösségi tanulás egyik témája az állandónak tekintett intézmények, szervezetek és létesítmények látványos megingása és összeomlása.

Ismét a szovjet emlékművekre utalunk, amelyek sorsa szimbolizálta ebben a két városban azt, amit a nagypolitikában a szovjet birodalom összeomlása okozott. A szobrok és emlékművek sorsa és a hozzájuk fűződő közösségi tanulások ismét külön tanulmányt érdemelnének. (B. város temetőjében az egykori grófi mauzóleumhoz közel, azzal vetekedve egy látványos cigány mauzóleum áll. Ugyancsak kiemelt temetkezési hely Tessedik síremléke, körötte a város egykori nagyjaival, egyháziakkal és egyházi szolgálatban állott civilekkel. A város három temetője közül az izrealita csaknem teljesen elfeledett, a másik kettőben pedig nincs sem grófi, sem cigány mauzóleum – csak szovjet emlékmű maradt...)

A szobrok sorsa azonban csak felületi jelensége a közösségi tanulásoknak. Sokkal lényegibb ennél annak megtanulása, hogy mire volt érdemes egzisztenciát alapozni, és mire nem.

B. városban a pártház, a rendőrség és a tanácsháza egyetlen betontömbben helyezkedett el a nyolcvanas évek eleje óta. Minden ott lakó meglepetésére eltűntek előle a munkásörök és rendőrök (biztonsági örök vannak, de az akár a szomszéd is lehet), a bejárás szabad, az okmányirodában „főhasználóbarát” a kiszolgálás. A városban épp a rendszerváltozás pillanatában adták át a vadonatúj munkásörklaktanyát – azon hirtelenjében „közösségi ház” lett belőle, amelyet azonban nem Dózsa Györgyről neveztek el, igaz, nem is Nagy Lajos királyról, a városalapítóról – hanem Móricz Zsigmondról (talán az *Uri murira* emlékezve.) Ugyanígy múltak el, omlottak le, dőltek össze állandónak vélt munkahelyek és foglalkoztatások. B. városban többek közt a minisztériumi kutatóintézet, A. városban a honvédség, mindkét helyütt a téveszek. A közösségi tanulás fontos „tantárgyává” vált, hogy nincs garantált havi munkabér (bár sokan, akik kisvállalkozók alkalmazottai lettek, szívesen vagy kénytelenségből, még évekig azt várták, hogy havi fixet kapjanak).

A közösségi tanulásnak azonban vannak kiemelkedő témái is, amelyet megtanulni vagy meg nem tanulni létfontosságúnak bizonyult. Ezt leginkább civil összefogásnak, horizontális együttműködésnek, „alulról jövő” kezdeményezésnek nevezhetnénk.

Archaikus formája, a családi hálózat B. városban erősebbnek és tartósabbnak bizonyult, mint A.-ban – talán a nyelvi-kulturális, valamint a földrajzi-közlekedési elzártság miatt. B. város lakói inkább magukba fordultak és egymástól igyekeztek eltanulni valamit, meg a külföldre szakadt rokonoktól, akiktől elvárták, hogy rendszeresen tartsák „tót” kapcsolataikat. A. város a 19. századtól – különösen mióta a vasút megnyílt – jövő-menőbbé vált. A Nagykunság peremén, a láp és a Körösök közé szorítva, nagyjából egyforma távol Debrecentől, ahová eredeti kultúrája kötötte, és Budapesttől, ahová most már könnyebben elvitt a vonat, helybeli munkalehetőségek hiányában könnyen fölkerekedett valaki munkát vállalni, hogy epizódikusabban térjen vissza A.-ba (akárcsak kubikos elődeik).

Ez is közrejátszott benne, hogy A.-ban a közösségi tanulás inkább az új kapcsolatok föl kutatására irányult, mintsem az alulról jövő kezdeményezésekre. Hosszú évtizedekig ugyanazzal a közösségi tudással irányították a várost, mint ami a fordulat előtt bevált: a kormányzati kapcsolatok és az állami segítségek megszerzésére törekedve. A rendszerváltozás óta eltelt évtizedekben változó sikerrel. Ha adakozóbb és rábeszélhetőbb kormányzat került hivatalba, akkor ez a tudás és ezek a kapcsolatok valamivel sikeresebbeknek bizonyultak; a barátságatlanabb kormányok idején ez a tudás nem sokat eredményezett.

Ez akár érthető is volna – ha közben nem hanyagolják el a civil kezdeményezéseket. Ez mindkét város közösségi tanulásának fontos megtanulni valója volt (ma is az), de nem egyformán éltek ezzel a tanulásokkal.

B. város az új vállalkozókként megjelent civilekből, az egykori országos gazdasági kapcsolatokból térségi, majd hogyanem regionális szerepkörökre tudott szert tenni. Mára olyan szolgáltatásokkal dicsekedhet (például vízi színház), amelyek a régióban, de talán országosan is egyedülállók. A professzionalizálódásnak erről a fokáról a civilek fokozatosan szorulnak ki (a vízi színházat és a hozzá vezető gyalogos-kerékpáros hidat még a civilek kezdeményezték, de már a városi adminisztráció karolta föl és valósította meg).

Ehhez képest A. civiljei frissebbek és vállalkozóbbak. A nagycsaládosok, a város-szépítők, a reformátusok, a jobbikosok rendezvényei sok száz, esetenként több ezer lakost megmozgatnak, a szervezés, a részvétel, az együttműködés kölcsönös, már-már példászerű (a polgármester és az országgyűlési képviselő a hónap harmadik vasárnapján a piac sarkán nyílt fogadóórát tart – állnak is sorban a pultja előtt a piaca jövő-menők). A. városban azonban a civileknek ezek a kezdeményezései nem tudtak integrálódni a hivatalos városvezetésbe, sem pedig a hivatalos politikába; szerencsésükre vagy szerencsétlenségükre, megmaradtak civileknek. Egyik eredményük az egykori főiskola revitalizálása lett, azonban felemás sikerrel (erről lásd: *Forray és Kozma*, 2013). A. város önkormányzata – elegendő külső támogatás (például az agrártárcától) híján – egymaga egyelőre képtelen tartósan hasznosítani az impozáns épületkomplexumot; egy szegmen-sén ma „városi oktatási központ” kiírás árválkodik.

Azt gondolhatnánk, hogy egy körülbelül húszeszes városnak talán nincs is szüksége önálló felsőoktatásra. B. város példája rácafol erre, ahol két felsőoktatási intézmény is működik, igaz, jelenleg nem önálló. A. város közösségi tudata nem így tudja, ezért is igyekeztek újraéleszteni a civilek. A városvezetés és a vele együttműködők azonban itt is külső támogatásra várnak, akár az agrártárcára (agrár szakoktatás, felsőfokú képzés), akár valaki másra (a szegedi katolikus Gál Ferenc Főiskola jelentkezett, hogy regionális katolikus oktatási központtá fejlesztené az intézményt). Hiába ajánlották civilek, hogy az elmúlt negyven év alumnusait kellene összefogni és megszervezni a főiskola helyreállítása érdekében – a főiskola végzettei között országosan ismert középvállal-

kozók vannak, erős kötődéssel az alma mater iránt –, a városvezetés, talán hogy meg ne bántsa a mindenkori agrárkormányzatot, meg sem fontolta ezt a lehetőséget. Az erő és elszántság, hogy mindezt helyi kezdeményezésre is működtetni lehetne, sőt kellene is, nincs benne A. város közösségi tanulásában (vagy csak néhányan kezdeményezték, például a református gimnázium lelkes igazgatója). „Nincs elég jelentkező” – visszhangozták a portások is (2013. augusztus vége), bár hallgató-toborzásról, hirdetésekről senki sem hallott (a helyi tévében és a megfelelő honlapon viszont a szolnoki főiskola, a nagy rivális hirdetési futnak). A főiskola a közösségi tudatban úgy van benne, mint „a mi főiskolánk”, de a hivatalos tudatban csak mint az agrártárca intézménye és tan-gazdasága szerepel.

E két tudás szétválását – civilekét és városvezetését – a közösségi tanulás szempont-jából szimptomatikusnak látjuk. B. városban a közösségi tanulás döntésről döntésre erősítette az együttműködő és egymással vetélkedő csoportokat; A. városban a különböző csoporttanulások és tudások döntésről döntésre mintha egymást gyöngítenék, kioltanák.

A Berettyó kitisztítására már kilátás sincs. A város országgyűlési képviselője a minap az országos tévé nyilvánossága előtt belefeküdt az országos főút kamionok kivájta kerék-nyomába, hogy fölhívja az illetékesek figyelmét az útjavításra. Míg B. város látványos főtéri rekonstrukciót végez monstre EU-s támogatással, addig A. városnak csak egy kis pályázatot sikerült elnyernie. S annak a virító zöld hirdetőtábláját is mintha egyenesen eldugták volna a gimnázium lépcsőházába. A.-ban azt mondják, ők még nem tanultak meg sikeres pályázatot írni.

Narratíva

A közösségi tanulás azzal teljes, ha maga a közösség vissza tud tekinteni a válságra, amely tanulását kihívta, és az innovációra, amelyhez tanulás révén jutott. Enélkül a közösségi tanulás mint társadalmi tett elfelejtődik, esetleg csak az egyének tudatában marad meg. Egyszerűbben szólva egy város akkor válik „tanulóvá”, ha tudatosítja, amit tett.

Ez mindkét példánkra igaz, mint ahogy számos más példára is – egészen a nemzeti közösségek történeti emlékezetéig. Persze csak ha vannak újítások és sikeresen megoldott problémák, amelyekre lehet és kell is emlékezni (a kudarcokra nem érdemes, nem lehet).

B. város sikereit gazdag médiakíséret népszerűsíti, több regionális tévécsatornán keresztül. B.-nek egyébként is gazdagabb sajtója van, mint A.-nak. És főleg professzionálisabb. Különösen a digitális sajtón látható ez (könyvtára azért eléggé el van bújtatva, különösen mióta járásiból városivá, illetve ameddig középiskolai könyvtárrá fokozódott le). A digitális sajtó létrejöttében látványosan működnek közre helyi vállalkozók, főként saját kezdeményezésre (előfordult, hogy az önkormányzattal szembe menve is).

A. városban is előfordul egyfajta helyi „ellenzéki” média, neki is van helyi tévéadása, sőt a református kollégiumnak még külön tévéje is, amely a városi kábeltévén át folyamatosan nézhető. Ami azonban látványosan megfigyelhető, az a különböző múlt megjelenítése (vagy mondjuk úgy, egyes csoportok múltértelmezése). E múltértelmezésben – éppúgy, mint a város térszerkezetében – egymásra halmozódnak a különböző közösségi tanulások és tudások s azok kimondási kényszere. Az Újváros szélén a szép kubikos szobor a már említett agrárszocialista értelmézést eleveníti meg, mögötte a kispaszti városképpel. Az 1960–70-es évek új városközpontja (benne a főiskola betontömegével), a kitért karú Dózsa-szobor és az elkésve megépült munkásórlaktanya az igazodást a Kádár-rendszerhez. A várost alapító Nagy Lajos király szobra a város egykori hivatalnok értelmiségének csoporttudatára rimel; a parkban további szobrok, többek közt az első,

valamint külön a második világháború emlékművei a város hivatalos társadalmának folyamatos igazodási kísérletei.

A város narratíváját nem a sikeresen leküzdött nehézségek uralják, inkább a múltba fordulás. Ismerhetjük ezt máshonnan is, ahol „ősinek” neveznek pár éves szokásokat is (Debrecen). Ez az archaizáló narratívum figyelmeztet, hogy a közösségi tanulás A.-ban egymással vívódó csoporttanulásokból és csoporttudatokból áll össze, és még nem képes a közösség tudatává válni. A. a tanuló város útján majd csak akkor indul el, ha ezek az egymással szemben álló csoportok és tudatok képesek lesz együttműködni, legalábbis egyes területeken. A. nagy kihívásai – a főiskola helyreállítása, a Berettyó megtisztítása – ilyen közösségi tanulást igényelnek.

Összegzés

Lehet a „tanuló várost” úgy is érteni, mint valami nagy, kiterjesztett iskolavárost. Szerintünk azonban a „tanuló város” több ennél: maga a megújuló város, az átalakuló helyi társadalom. A tanulás sem csupán az, aminek általában gondolják, a gyerekkor egyfajta meghosszabbítása, a formalizált tanulás élethosszig tartó kiterjesztése. Sokkal inkább az új (társadalmi) tudások összegyűjtése és mozgósítása az átalakulás érdekében.

Ehhez kihívások kellene (mint a célra orientált tanuláshoz általában is). A kihívásokra adott innovatív válaszok tudják megújítani a közösséget és válnak további közösségi tanulások kiindulásává – ha tudatosulnak, ha emlékezünk rájuk. Ezért a közösségi tanulás azzal lesz teljes, hogy a közösség kialakítja a sikerek és győzelmek narratíváját, tovább adva ezt nemzedékeken át.

Közösségi tanulás mindenütt és mindenkor folyik, de drámai időkben válik láthatóvá és nyilvánvalóvá. Válságok megoldásához „jó” tudások kellene, amelyek hasznosak, mert beválnak, egyben pedig kockázatosak is, hiszen még nem próbálta ki őket a közösség. Új, előre törő közösségi csoportok képviselik őket, amelyek ha győznek: megoldják a problémát, kivezetnek a válságból, és így a közösségi tanulás „tananyagává” válnak.

Két alföldi várost használtunk illusztráció

gyanánt, hogy érzékeltessük, mire is gondolunk. E városok – mint Európa keleti felén – nem akármilyen válságba sodródtak: az 1989/90-es fordulat válságába. Intézmények és velük egzisztenciák szűntek meg, gazdasági és politikai struktúrák dőltek romba. Azt vizsgáltuk, tudott-e és ha igen, mennyiben tudott a közösségi tanulás segíteni rajtuk. Valódi „tanuló városokká” váltak-e, vagy csupán leszakadtak és stagnálásra vannak ítélve? Hogy mennyi erő szunnyad a közösségükben, azt persze csak a jövő döntheti el. Az elemző legfőljebb csak a „jó” és a „rossz” tanulásokra és tudásokra figyelmeztethet.

Lehet a „tanuló várost” úgy is érteni, mint valami nagy, kiterjesztett iskolavárost. Szerintünk azonban a „tanuló város” több ennél: maga a megújuló város, az átalakuló helyi társadalom. A tanulás sem csupán az, aminek általában gondolják, a gyerekkor egyfajta meghosszabbítása, a formalizált tanulás élethosszig tartó kiterjesztése. Sokkal inkább az új (társadalmi) tudások összegyűjtése és mozgósítása az átalakulás érdekében.

Megjegyzés

Ez a tanulmány az OTKA (K-101867) által támogatott *Tanuló régiók Magyarországon: Az elmélettől a valóságig (LeaRn)* című kutatás keretében készült. Előadásként elhangzott a Magyar Nevelés- és Oktatókutatók éves konferenciáján (Debrecen, 2013. május 22–23).

Irodalomjegyzék

- Allison, J., Gorringer, S. és Lacey, J. (2006): *Building learning communities: Partnerships, social capital and VET performance*. National Centre for VET Research, Adelaide.
- Campbell, T. (2009): Learning cities: knowledge, capacity and competitiveness. *Habitat International*, 33. 2. sz. 195–201.
- Carillo, F. (2012, szerk.): *Knowledge Cities*. Elsevier, Oxford.
- Etzioni, A. (1968): *The Active Society: A Theory of Social and Political Processes*. The Free Press, New York.
- Etzioni-Halevy, E. (2009): *Bureaucracy and Democracy*. Routledge, Abingdon, New York.
- Féja Géza (1957): *Viharsarok*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Ferguson, N. (2007): *A világ háborúja*. Libri Kiadó, Budapest.
- Florida, R. (1995): Toward the learning region. *Futures*, 27. 5. sz. 527–536.
- Florida, R. (2012): *The Rise of the Creative Class* (revisited). Basic Books, New York.
- Furray R. Katalin és Kozma Tamás (2011a), *Az iskola térben, időben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Furray R. Katalin és Kozma Tamás (2011b): Visszapillantó. *Iskolakultúra*, 21. 1. sz. 71–78.
- Furray R. Katalin és Kozma Tamás (2013): Menekülés az iskolától. *Educatio* ® 22, 1: 23–34
- Glaeser, E. L. (1999): Learning in cities. *Journal of Urban Economics*, 46. 2. sz. 254–277.
- Gombás István (1982): *Mezőtúr településföldrajza*. Városi Tanács, Mezőtúr.
- Gombás István (2004): *A mezőtúri református gimnázium főgimnáziummá szervezése*. Öregdiákok Baráti Köre, Mezőtúr.
- Guggenheim, E. F. (2003, szerk.): *The learning region (Agora XI)*. CEDEFOP, Tessaloniki.
- Havighurst, R. J. (1962): *Growing Up in River City*. John Wiley, New York.
- Jarvis, P. (2007): *Globalization, Lifelong Learning and the Learning Society: Sociological Perspectives*. Routledge, Abingdon, New York.
- Kozma Tamás (2006): Change agents in East/Central Europe. In: Tjeldvoll, A., Nagy, P. T. és mtsai (szerk.): *Balkan Higher Education Challenged to Change*. Centre for Educational Management, Oslo. 119–134.
- Kozma Tamás (2010): Tanulórégiók. In: Fenyő Imre és Rébay Magdolna (szerk.): *Felszántatlan területeken. Tanulmányok Breznyánszky László tiszteletére*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 203–225.
- Kozma Tamás (2012): A művelődési városközpontoktól a tanulórégiókig. In: Pusztai Gabriella és mtsai (szerk.): *A tanárok tanárának lenni. Tanulmányok Szabó László Tamás 70. születésnapjára*. CHERD, Debrecen. 275–298.
- Kozma Tamás és Pataki Gyöngyvér (2011, szerk.): *Kisebbségi felsőoktatás és a Bologna-folyamat*. CHERD, Debrecen.
- Kozma, T., Teperics, K., Tözsér, Z. és Erdei, G. (2012): Lifelong learning in a cross-border setting. In: Pusztai, G. és Hatos, A. (szerk.): *Higher Education for Regional Social Cohesion. Hungarian Educational Research Journal*, Special Issue, 163–80.
- Kozma Tamás, Teperics Károly, Erdei Gábor és Tözsér Zoltán (2013): A társadalmi tanulás mérése: Egy határokon átnyúló térség (Bihar-Bihar Euro régió) esete. *Magyar Pedagógia*, 111. 3. sz. 189–206.
- Larsen, K. (2011. 03. 04.): Learning cities: The new recipe in regional development. *OECD Observer*, 75.
- Longworth, N (1999): *Making Lifelong Learning Work: Learning Cities for a Learning Century*. Kogan Page, London.
- Longworth, N. (2001): Learning communities for a learning century. In: Aspin, D. és mtsai (szerk.): *International Handbook of Lifelong Learning*. Springer, Dordrecht. 591–617.
- Longworth, N. (2003): *Lifelong Learning in Action*. Kogan Page, London.
- Lonworth, N. (2006): *Learning Cities, Learning Regions, Learning Communities. Lifelong learning and local government*. Routledge, Abingdon, New York.
- Neumann Jenő (1922): *Szarvas nagyközség története*. Szarvas Község, Szarvas.
- Papp István (2012): *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa Kiadó, Budapest.

- Plumb, D., Leverman, A. és McGray, R. (2007): The learning city in a planet of slums. *Studies in Continuing Education*, 29. 1. sz. 37–50.
- Rechnitzer János (2007): A Nyugat-Dunántúl regionális folyamatainak irányai és kapcsolódása az európai térszerkezethez. In: Lados Márta és Rechnitzer János (szerk.): *Egyetem a régióért*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Győr. 34–65.
- Rechnitzer, J., Csizmadia, Z. és Grosz, A. (2005): Knowledge-based innovation potential of the Hungarian urban network at the turn of the millennium. In: Barta Gy. és mtsai: *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. HAS Centre for Regional Studies, Pécs. 397–415.
- Sotarauta, M. (2004): *Strategy Development in Learning Cities*. University of Tampere, Research Unit for Urban and Regional Development Studies, Tampere.
- Szilvássy László (2008, szerk.): *Válogatott helytörténeti írások Szarvas város közelelti lapjaiból*. Bertényi Nyomda, Mezőberény.
- Závada Pál (1997): *Jadviga párnája*. Magvető Kiadó, Budapest.